

Cs. Varga István

Emberkép, égi és földi anyakép

líránkban és Gárdonyi költészetében

A címben jelzett sokrétű, sokszálú téma- és kérdéskörrel – mindenféle teljességre törekvés nélkül – csupán vázlatosan, hiányosan szólhatok. A *Gárdonyi 100* rendezvénysorozatban, az *Egri csillagok* írójának, mennyei születésnapjának (1922. október 30) *100. emlékévében*, május 24-én, a Magyar Irodalomtörténeti Társaság szervezésében konferenciát tartottunk az ELTE BTK Kari Tanácstermében. A tanácskozás címe változatos témaköröket jelöl: *irodalmunk és Gárdonyi Géza munkásságának számos aspektusáról*.

A konferencián Dr. Gintli Tibor, a MIT elnöke, az MTA doktora, az ELTE Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet intézetigazgatója, és Keller Péter, Gárdonyi 12 unokás dédunokája, családkutatóból lett irodalomtörténész elnökölt.

Előadásom líránkban és Gárdonyi költészetében vonulatot képező *égi és földi anyakép* tematikus-motivikus mustrája, gondolat- és idézetsummája, egy háromrészes tanulmányzáró része: *költészetünk és Gárdonyi emberképe, nőképe és anyaképe*.

A szó a nyelv legkisebb, még értelmes egysége. Az *sensus auctoris*, az *emberi szerző* által alkotott üzenet ruhája. A *textus dominus – a szöveg nagyúr!* Egy jól sikerült alkotás üzenete sokkal több annál, mint amit a szerző tudott, tudhatott. Éppen ezért a teljesebb üzenet, a *sensus plenior* csupán történeti és tudományos módszerekkel egészen, teljesen nem ragadható meg. Ismerni kell a szerzőt, kutatni a *sensus auctoris*t, hogy mit tudott, mit akart megfogalmazni, de az értelmezőnek (*interpretans*) mindezen túl kell lépnie.

Ma sok kutató tudomást sem vesz a *sensus plenior*ról, a teljesebb értelmezés lehetőségéről, amint a szakrális dimenzióról sem. Kongeniális a kontextus, ha a költőt ugyanaz a Lélek élteti, aki létrehozta a hozzá méltó szövegkörnyezetet, amelyben a mű elnyeri igazi értelmét. Egy tágabb hit-összefüggésben kapják meg a szövegek a

teljes/teljesebb értelmüket. A Teremtő által az emberbe oltott szellemi-lelki képesség a *sensus divinitatis* – a jó, a szép, az igaz, a szent felismerésére irányuló adottság.

A *tematikus* és a *motivikus* nem azonos. Az anyakép-versek *tematikusan* rendezettek, összefüggőek, a *motivikusak* pedig indokolt, rejtett viszonyrendszert alkotnak, a létezés minden területére kiterjednek. Az *anya-motívum* más, mint az *anya-téma*, a *motívumhoz* nyelvi azonosság kell, a szöveg mikéntje a fontos. A *főmotívum* a mű egészére kihat, a *mellékmotívum* csak egy részére. Különbség van *motivika és emlematika* között. A *motivika* egy művön belül létezik, az *emlematika* művön kívüli kompozíciós elem; különféle művekben fordul elő, ciklusképző ereje is lehet az átvitel révén.

Arisztotelésztől kezdve már köztudott, hogy milyen fontos az analógia, az analogikus gondolkodás. Szerinte a *szót*, a *lexiszt* két oldalról öleli, védi, gazdagítja az *opszisz* (kép) és a *melosz* (dallam). A szó a kommunikáció eszköze, célja: az ember és Isten. Valaha úgy gondolták, a szónak csak jelölő funkciója van. Szent Ágoston szerint a *szavak* (verba) *dolgokat* (res) jelölnek. Szellemi, lelki kisugárzásunk nemcsak aktivitásunk mértékétől függ, hanem attól a szeretettől, amellyel a Lélek az embert betölti, amely képessé teszi a lelkierő kisugárzásra. „A Lélek megnyilvánulásait mindenki azért kapja, hogy használjon vele.” (I Kor 12,7) *Gerhardt Ebeling* ismerte fel azt a szóban rejlő *dinamikus* energiát, amelyet a 16. században a reformáció hozott először működésbe, az emberiség leglátványosabb korszakváltásakor. Az eredetileg hangos kiáltás *proklamáció* volt. Az írásba foglalt beszéd a hermeneutika lényege, tárgya a *szótörténés* (Wortgeschehen) vagy a *beszédesemény* (*Spracherreignis*) Ha helyes a szótörténés, akkor megvilágosodik a létezés.

Northrope Frye szerint a *mitosz* a *kérügmával* összenőtt, és nem demitologizálható. Szerinte a *kérügma* „Isten retorikája”: proklamáció, meghirdetés. Vannak irodalmi művek, amelyek szóeseményként kérügmatisz erővel hatnak: az olvasó esztétikai érzékenységén túl egész egzisztenciáját is megérintik. Shakespeare és Milton egyes művei ide sorolhatók. Shakespeare látta, „színház az egész világ” a *theatrum mundi*ban. Mindenki szerepet

játszik. A világ a feje tetején áll (world turned upside down). Minden fordítva van a valóságban, mint ahogyan az ember látja. Paul Ricoeur szerint a szimbólumok elfelejtett nyelvét ismét meg kell tanulnunk, mert ezek gondolkodásra készítetnek bennünket.

Az *isteni szót* a magyar nyelv igencsak szerencsésen *igének* nevezi. A szónak tisztán kell megszólalnia, hogy ismét *ige* legyen. Frye szerint Isten sem csak főnév, hanem *ige*, vagyis történés: *aki/amivolt/van és eljövendő* (Jel 1. 4.8) Isten a parányi emberrel, a teremtménnyel szabadító kapcsolatba lép. Hamvas Béla szerint: „Minden szent könyv az életfölötti birodalmak megnyitása. Egyedül az Evangélium az a szent könyv, amely az életfölötti birodalmakat úgy nyitja meg, hogy Istent megszólítja, éspedig a valódi nevéen: mint apát szólítja meg.” A *Könyvek könyve* ezért a *szavak szava* és *igék igéje*, mert belőle szellemi-lelki közösség támad. A szó igévé lényegül, a szótörténés kultúrává formálódhat.

II.

Az *emberfogalom*mál több az *emberkép*, mert benne van a Teremtő iránti hit, hála, bizalom, szeretet. A világ és az ember teremtéséről *Mózes első könyve* (*Genezis* vagy *Teremtés könyve*) kimondja: Isten a Teremtő: az ember és a természeti világ, az élőlények az ő alkotásai. A Teremtő a világot, benne az embert, *ex nihilo* (*aus dem Nichts*) *saját képére és hasonlatosságára* – „ad imaginem et similitudinem” – teremtette.

Reményik Sándor szerint: „egy istenarc van eltemetve benned...” Söveges Dávid szerint „Jézus Krisztus, aki emberi természete alapján beletestestült a történelembe, a lelkeségben együtt éli az emberiséggel ezt a történetet.” (*Fejezetek a lelkeség történetéből*.) Az ember szabad akarattal felruházott, teremtett lény, amely Teremtőjének, Jézusnak a képmását hordozza, méltóságát ettől a tényről kapta.

Az *Ádám* tulajdonnév jelentése: *földből* vétetett, *fölből* való *ember*. A latin *homo* (*ember*) névszógyökében benne van a *humus* (föld, talaj) szótő amint a *humilitas* (*alázatosság*) kifejezésben, sőt a *humor* (latin: *életnedv*, derűs, vidám kedélyállapot) gyűjtőfogalom gyökében is. Az *ember* görögül: *antróposz* – *felfele néző*. (*Antr.* felfele,

horaó: nézek.) Aki felfele néz, felemeli fejét, kapcsolatot keres az: Istennel. Aki a fejét felemeli, lélekben a Mennyei Jeruzsálem felé néz, reménye van, hogy a szívét is felemelje.

Műveltségünk alaprétegéhez tartozik Szophoklész poétikus definíciója: „Sok van, mi csodálatos, / De az embernél nincs semmi csodálatosabb” (Trencsényi-Waldapfel Imre ford.) – „Πολλὰ τὰ δεινὰ κούδὲν ἀνθρώπου δεινότερον πέλει. *Antigoné*, 332–333) A δεινός/δεινὰ (*deinosz/deina*) többértelmű ógörög melléknév, kettős, pozitív és negatív fogalmi teljességet érzékeltet. Hasonló, mint a latin *sacer, szent*, ha az égiekre vonatkozik, *átkozott*, ha az alvilágiakra. Számos magyar és külhoni fordító *csodálatosnak* értelmezi, pedig „szörnyű”-t is jelent. Ezért a szophoklészi költői definíció Ratkó József fordításában: „Sok szörnyű csodafajzat van, / s köztük az ember a legszörnyebb.” (Márai Sándor szerint: Szophoklész hőseinek sorsuk volt, ma már a tragédiáknak is csak cselekményük van.)

Az emberképre Shakespeare *ember-definíció*ból három példa: „S mily remekmű az ember! Mily nemes az értelme! Mily határtalanok tehetségei! Alakja, mozdulata mily kifejező és bámulatos! Működése mily hasonló angyalhoz! A világ ékessége!” (*Hamlet*, Arany János ford.) *A viharban* az ember heuréka-csodálat: „Nagy Isten! Mennyi gyönyörű teremtés! / De szép az ember!” (Mészöly Dezső ford.) „Isten adott nektek képet és ti mást csináltok magatoknak.” (Shakespeare: *Hamlet*.) Macbeth boszorkányainak kórusa már az esztétikai szép, az erkölcsi jó és igaz összhangja, vagyis az antik nevelési alapelv, a *kalokagathia* ellenében hirdeti a XVII. század elején: „Szép a rút és rút a szép.”

Vörösmartynál az *ember*: „Ég és föld fia”, az 1848-as magyar szabadságharc leverése után „őrült sár”. *Az emberek* c. vers hírhedt definíciója keserű emberfogalom: „Az emberfaj sárkányfog-vetemény”. (A görög *drakontogeneisz* magyar ikerpárja: „Sárkányfog-vetemény. Mitológiai sárkányfogakból kinőtt emberek: *Σπαρτοί*: „vetett emberek”.) Móricznál az ember: *Sárarany*. Gárdonyi tudja: a legnagyobb misztérium Isten, aki saját képére és hasonlatosságára teremtette az embert, ezért nevezi így: „Agyagedénybe

zárt Isten-sugár”. Összezseng ezzel Charles de Faucauld definíciója: „Mily értékes minden ember: még akkor is, ha csak egy szikrányi van is benne az isteni fényből.”

Szekuláris korunkban eltűnőben van az ember „egyedüli példány” önazonosság-ismérve. Az embernek többé nincs neve, személyisége, sorsa: csak statisztikai adat. Pilinszky *Apokrif* című apokaliptikus víziójában: „Szemben a pusztulással / egy ember lépked hangtalan. / Nincs semmije, árnyéka van. / Meg botja van. Meg rabruhája van.”

Nagy László kérdésbe rejtett öndefiníciója: „Mi vagyok én, ha e planéta / csak egy bevezetett margaréta! / Így is ember, se bölcs, se büszke, / égi, földi virágzás tükre.”

III.

Bibliai örökségünk, a Jézus-eszmény egész lényünkre, életünkre, emberségünkre kihat, érzelmeinkre, értelmünkre, akaratunkra, létszemléletünkre, valóságtudatunkra, gondolkodásmódunkra, érzés- és akaratvilágunkra. Minden alkotás, találmány forrása az emberi szellem, amely az emberi életet szebbé, jobbá, igazabbá, teljesebbé teszi. Költészetünk anyakép-verseit *szakralitás* és *átragyogás* jellemzi, mint az ikonokat. Forrása a hit, mely a földi dimenziót összeköti az égi szférával: ablakot nyit a láthatatlanra, a transzcendens világra.

Az anyakép, anyaföld, anyaöl egy töről ered; bizalmat, meghitt szeretetet sugárzó főnevek. Az alkotó, a művész a láthatatlant is igyekszik láthatóvá tenni. Korunkban egyre inkább csak a látható, fogható, elérhető számít. Már Tatiosz azt vallotta: „Jól csak a szívével lát az ember, ami igazán szép, a szemnek láthatatlan.” Saint-Exupéry szállóigéje: „*jól csak a szívével lát az ember.* Ami igazán lényeges, az a szemnek láthatatlan.”

Gárdonyi szerint: „Az embernek csak az arca ismerhető, de az arca nem ő. Ő az arca mögött van. Láthatatlan.” Bibliai igehely lehet az ősforrás: „...nem az a fontos, amit lát az ember. Az ember azt nézi, ami a szeme előtt van, de az Úr azt nézi, ami a szívében van.” (Samuel első könyve 16,7) Dante – Pál apostol és Aquinói Tamás nyomán – a keresztény tanítás summáját így fogalmazta meg: „A hitben testet ölt a fő reményünk, / meglátjuk azt,

mi másképpen láthatatlan.” Az ember Teremtő, „a láthatatlan Isten képmása.” Jézus szavai is ezt bizonyítják: „Aki engem lát, az látja az Atyát is.” (Jn 14, 10)

Az alkotók a láthatatlant is igyekeznek láthatóvá tenni a művet befogadók számára. A „láthatatlan” asszociációs motívumköréből: „... nem az a fontos, amit lát az ember. Az ember azt nézi, ami a szeme előtt van, de az Úr azt nézi, ami a szívében van.” (Samuel első könyve 16,7) Szent Pál és Aquinói Szent Tamás nyomán Dante a keresztény tanítás summáját így megfogalmazta meg: „A hitben testet ölt a fő reményünk, / meglátjuk azt, mi másképpen láthatatlan.” Saint-Exupéry szállóigévé vált mondása: „*jól* csak a szívével lát az ember. Ami igazán lényeges, az a szemnek láthatatlan.” Gárdonyi: „Az embernek csak az arca ismerhető, de az arca nem ő. Ő az arca mögött van. Láthatatlan.” (*A láthatatlan ember*) Az ember halhatatlan lelke révén a Teremtő képmása. Az ember megváltása Jézus Krisztus által történt, aki „a láthatatlan Isten képmása.” (Vö. Jn 14,9; Kol 1,15)

Gárdonyival kapcsolatban számos téves, sőt megbélyegző sztereotípiát él mindmáig. Életének és műveinek tényei alapján leszögezhetjük: nem volt *nőgyűlölő*, – *horribile dictu* – nem volt *embergyűlölő*. Sok barátja, jó ismerőse volt a kortárs magyar irodalomban és Egerben is egyháziak és világiak között is. A barátságot igen magasra értékelte: „A barát is csak zarándok ezen a földi világon. Azért nem kell a barátnak semmi se, amiért a földiek lihegnek. Semmi se kell az égi embernek a földön, csak az Ég kell itt is: Istennek szeretete, angyaloknak társasága, lelki fehérség, imádságos utazás az örök Ég felé.”

A magyar kultúra ezer év óta keresztény kultúra, akkor is, ha vallási értelemben már missziós országgá lettünk. A kereszténység célja az örömhír hirdetése, de ahol megjelent, ott kultúrát is teremtett és teremt. Szekuláris korunk a szakralitást tagadja, palástolja, homályban hagyja, pedig a hit megtartó szellemi erő. A Szentírás megismerhető olyan módon is, amint a görög és a római mitológia. „A szél ott fúj, ahol akar...” (Jn 3,8) Az Atya „fölkelti napját jókra is, gonoszokra is, esőt ad igazaknak is, bűnösöknek is. (Mt. 3.46.) Persze, hit és kegyelem nélkül, hitbeli elkötelezettség nélkül a Biblia sem lesz igazi

szellemi-lelki élmény, kegyelemből megélhető lelki valóság. Az *literatura sacra* arra is jó példa, hogy a hit és a tudomány nem egymást kizáró, hanem komplementer, egymást kiegészítő valóságos terrénumok.

Ottlik Géza szavai iránymutatóak: „Ha műveinkben nincs benne Jézus, akkor semmi sincs benne” – „nem néven nevezve kell benne jelen lennie, hanem valóságosan. Ha (...) másként nem, hát, mint szomjúság, halhatatlan vágy, a szarvas kívánczósága a szép hűvös patakra...” Weöres Sándor szerint: „csak egyetlen ember létezik, és az Jézus. A többi ember annyiban van, vagy annyiban nincs, amennyiben Jézussal azonos vagy nem azonos. (...) Jézus létezik és bárkiben létezik, ami benne vagy belőle Jézussal azonos.”

Gárdonyi a *Kezdő tanítónak* a Jézus-eszmény konfesszió-mélységű verse, a Kosztolányi által dicsért *bájos* esztétikai minőség mintapéldája: „Mikor először lépsz az iskolába, / Legyen arcodon Jézus nyájassága: szólítsd köréd a kisgyermeket, / és simogasd meg kezecskéjüket. // S ha látsz közöttük rútat, rongyosat, / gyermeki arccal búbánatosat, / ismerd meg benn a korán szenvedőt, / s öleld magadhoz, és csókold meg őt.” A szakralitás, teremtő és termékenyítő erő. A Jézus-eszmény: „Via, Veritas et Vita”

Petőfi hitvallása a költői hivatásról: „a költő / Az istenség szent levele, (...) ti magyarok, / Költőitek előtt, (...) Illő, hogy fejet hajtsatok.” (*A magyar politikusokhoz. Pest, 1847. december.*) Babits, a „különös hírmondó”, a *Jónás könyve*: „Én aki Jónás voltam, ki vagyok már? / Ki titkaidat tudtam, mit tudok már?”

IV.

Az égi anyakép egyetemes, keresztény, európai és magyar fogalom és ikonkép. Isten anyja: Mater Dei; Theotokosz: Istenszülő. A *szűz* és *anya* a magyar nyelvben egyetlen szóösszetétel: *Szűzanya*. Az *Apostoli Hitvallásban* imádkozzuk: „Született Szűz Máriától”. A *megárnyékolás* nem megtermékenyítés, hanem az isteni jelenlét (Sekina) alászállása, anyamadár-módra. Szent Máté kinyilatkoztatásban kétszer is megismétli, Mária „méhében fogant a Szentlélektől”, a gyermek „a Szentlélektől fogantatott” (Mt 1,18,20). A kereszténység egyértelműen elutasította, hogy a szűzi fogantatás „*teogónia*”

lenne, azt feltételezve, amint az istenek megtermékenyítenek egy földi nőt. Nem biológiai fogantatásról van itt szó. A *Vigilia* kiadásában megjelent legmodernebb *dogmatika* megállapítja: „A szűzi foganás *transzcendens esemény*, nem biológiai, hanem ontológiai tény.” (*Dogmatika*, II. Vigilia-könyvek, 1996. 189.) Itt *új teremtésről* van szó, amint a Szentírás második sora (Ter 1,2) szerint Ruah Elohim, Isten Lelke anyamadár-szerűen „kotlott a „vizek” (a megszülető világ) fölött, és a tohu-va-bohuból, a káoszból – gyönyörű kozmoszt, lüktető, eleven világot teremtett.

Az égi anyakép a csodálatos magyar Mária-kultusz szerves része. Gyümölcsozó Boldogasszony (Annuntiatio Beatae Mariae Virginis) Jézus fogantatásának, megtestesülésének, születése hírüladásának főünnep: „Az Úr anyala köszönté a Boldogságos Szűz Máriát...” A hírhozó angyal köszöntése a legszebb: „Üdvözlégy Mária – Ave Maria”: „Áldott vagy Te az asszonyok között” – „Benedicta tu in mulieribus”. A kismamákra vonatkozó *várandós* megnevezés tényszerű és jogos, de méltatlan a „terhes nő” megnevezés. A csángómagyar kifejezés pedig igaz és mirabilis: „jövője van”.

A földi anyák égi patrónájának anyaképe az *Ave Mariától*, a III-IV. századi, papiruszon fennmaradt, a bizánci és kopt liturgiában is szereplő „Sub tuum praesidium confugimus sancta Dei genitrix” – „Oltalmad alá futunk, Istennek szent anyja” kezdetű, gyönyörű textus és dallam remekműve.

Az *Ómagyar Mária-siralom* egy csodálatos, szakrális magyar versvonalat nyitánya. Olyan nyelvi, poétikai szépségekkel és gazdagsággal ragad meg bennünket, amilyent Balassiig nem találunk. A méltán híres rímpár a „Világ világa, virágnak virága!” A képszerű „hebraizmusok”, nyelvre jellemző fordulatok. A latin *figura etymologica* is a többes számú, kettőző, birtokos szerkezetű szóalakzatok az erősítés, a nyomaték céljából alakultak ki. [A *virág* motívum a *Soproni virágénekekben* (1490 körül) is szerepel: „Virág tudjad, tőled el kell mennem, / És te éretted kell gyászba öltöznöm.”]

A latin formákhoz hasonló magyar formula olyan értelmező, szófejtő szintaktikai szerkezet, alakzat, melyben azonos tövű szavak társulnak, egyes számú, szemléletében magyar látásmódot követ. A latin példák plurális genitívusai és magyar ekvivalensei poétikus-filozofikus gyöngyszemfüzér-alakzatok: „flos florum”– „virágnak virága”; (Szó szerint: „virágoknak a virága.”) Költői stilisztikai alakzat a „Virgo virginum” – „szüzek Szüze”; „canticum canticorum” – „énekek éneke”; „lux lucis” – „fények fénye. „Ti vagytok a világ világossága” (Máté 5:14). A „világosság világossága” magyarul: „világ világa” – a „lux mundi” („világ fénye”) értelmében.

A „világ” és „virág” rímpár lírikusi invenció variánsai számos magyar versben fellelhetők. József Attila *Kertész leszek*: „ha már elpusztul a világ, / legyen a sírjára virág.” Dsida *Arany és kék szavakkal* című versének rímzavai: „úgy szeretnék én is (...) megörökíteni, drága / arany és kék szavakkal / csak Téged festeni, (...) mint romló fának ága / s le nem lankad fejem / a béke isteni / ölébe, én Szerelmem, / világ legszebb Virága.” Zelk Zoltán istenkereső, istenhívó kérdése a *Felelj, ha vagy!* kétsorosában: „Szélfútta levél a világ. / De hol az ág? de Ki az ág?” Sziveri János korjellemző, tragikus látletele: „bántják a hasamban féltve nevelt virágot / tépkedik belőlem a világot...”

V.

Az anyakép-versek a szakrumból forrásoznak, a szépség, jóság és igazság példaképei. Remekművek bizonyítják az édesanyák iránti szeretet változatos szépségét, gazdagságát. Janus Pannonius „génusza ott ragyog a fényességes sor elején, amelynek tagjai legnagyobb költőink.” (Csorba Győző 1982.) Janus *anyakép*-verse: *Siratóének anyjának, Borbálának halálára* (1463): „Holtan fekszik anyám és a szemem csupa könny. / (...) iskola-mesterhez küldtél a nemes tudományra, / hogy ne mulasztgassam tétlen a napjaimat. / És ami hasznot a gyapjúból húztál, s a szövésből, / mind a te kis tanulódnak kapta a díjaira.”

(...) Petőfi Sándor *Egy estém otthon* című versében az édesanya minden szava egy-egy tükör. Örömvallomása: „a földön nekem van / Legszeretőbb anyám!” A *Füstbement*

terv költője „a kis szobába toppanék... Röpült felém anyám... S én csüggttem ajkán... szótlánul... Mint a gyümölcs a fán.”

Arany János *Családi köre* a magyar jellem és nemzetismeret lélektükre, nemzedék világképét, emberségét, szolidaritását reprezentáló életkép: a magyar vendégfogadó-lelkület mintaképe. A váratlan vendég, a 48-as „béna harcfi” a *Bibliai* és a *Bencés Regula* szerinti fogadtatásban részesül, mintha az Úrjézus jött volna vendégségbe. A háziasszony a boldog anya (*Mater speciosa*) derűjét árasztja. Ragyog, mint „csillagok közé nyájas hold világa”. Megragadó a közös evés öröme: „Jobb ízű a falat, ha mindnyájan esznek.”

VI.

Gárdonyi Géza számára „az írás szent hivatás, embertestvéri szolgálat”. Jellemzi az egyenes beszéd, a hit a szóban. Szerette a *tengely-szók*at, amelyek azt az értelemegységet jelentik, képesek megjelölni az alkotás domináns gondolatát. A *reflektor-szó* lényege: elhelyezése szerint a szó más értelművé válik.

Ravasz László megállapítása: Gárdonyi „az első magyar szépíró, aki a hitét és éppen a maga hitét: benső, meleg, gyermeteg katolicizmusát beleviszi az irodalomba.” (G. G. Székfoglaló Kisfaludy-Társaság. LVI. k. 108.) A Jézus-eszmény bizonyos verse, novella, regény, köztük a *Fel nagy öröme* című karácsonyi ének anyaképe: „Mária karján égi a lény, / Isteni kisdéd szűznek ölen...” Ez az égi s földi anyakép-vers, szárnyaló dallamával együtt közkedvelt, karácsonyi népénekünk. Verspéldázat: „*Mikor a gyermek gőgicsél, / az Isten-tudja, mit beszél! / (...) égi nyelv ez. Mély titok. / Nem értik, csak az angyalok.*”

Nemes Nagy Terézia ágáról a Gárdonyi-család ősanja: *Paizs Anna*. Emléke, sírköve és sírkőfelirata egy Gárdonyi-epitáfium anyaképe: „Itt nyugszik Pajzs Anna, / hét papnak az anyja. / Ötnek a szülője / kettőnek nevelője.” Záróakkordja: „Mikor meghalt Paizs Anna, / hét fiatal pap siratta, / s heten mondtak misét érte. / Fel is jutott a mennyégbe.”

Nagy Terézia hét gyerek szülője, az anyai szeretet, a hitvesi türelem példaképe. Írófia írta róla: „Rég elzüllöttem volna testileg-lelkileg, ha ez a szegény, jó öregasszony, édesanyám, nincsen. Valahányszor öngyilkossági vágy rohant meg, mindig az ő kétségbeesett arcára gondoltam.” (Lev. 1899. dec. 28. Ld. Fesztyné, *A tegnap*. Bp., 1924. 28.)

Gárdonyi is az *emberélet útjának felén sötétlő erdőbe* jutott: „A Pokol kapujától kerültem az Isten közelébe, az egri sánc tetejére.” Egerbe hívta anyját, maga köré gyűjtötte gyermekeit. Válását egyházzogilag is rendezte. Tordai Ányos írja: Gárdonyinak „Eger a megtérést és a megérést” jelenti. A *mysterium passionis* sokáig kísérte életét.

Májusi litániák erőteljes élmény-inspirációja érződik az *Esti harangszóban*. A hat versszakos, kilenc verssoros költemény minden versszaka az „Üdvözlégy Mária!” köszöntéssel zárul: „Szép májusvégi estén egyedül / ülök a kertben. S nézem, mint merül / az égi nap a földi kék homályba, / a hegyek ibolyaszín fátyolába. / A völgyben lenn, már feketül az árnyék. / Elcsöndesül az emberlakta tájék. / Csillag ragyog a Mátra tetején, / A távolból harangszó száll felém: / Üdvözlégy Mária!” Ferences lelkületű, virág-szép „botanikus” fohász a verszárás: „Oh gyöngyvirágok, rózsák, liljomok! / Leheljetek az égbe illatot! / Ő bizonyára ismert titeket, / mikor a Földön járt közöttetek, / s hozzátok hajolt és szólt édesen: / »Kedves virágom, rózsám! szegfüvem!« / Ma is szerető szemmel néz le rátok, / Virágajakkal ti is susogjátok: / Üdvözlégy Mária!”

Az *emberélet útjának felén* Gárdonyi is *sötétlő erdőbe* jutott. Amint írja: „A Pokol kapujától kerültem az Isten közelébe: az egri sánc tetejére.” Egerbe hívta anyját, maga köré gyűjtötte gyermekeit. Kialakította alkotóműhelyét, méltó otthont teremtett családjának.

Eger írócsillagának háza, kertje, könyvtára, csendje íróembernek való asylum, otium, horatiusi Tusculanum, Sabinum, catullusi Sirmione, amint Shakespeare-nek *Stratford-upon-Avon*, Rousseau-nak Ermenonville, Gothének Weimar, Tolsztojnak Jasznaja Poljana – Arany Jánosnak: a Margitsziget. Égre nyitott alkotóműhelyében beteljesítette életművét. Megtérése után az élete, alkotóműhelye szakrális létrendezésre

épült, szakrális létharmónián alapult. Példaadó felelősségtudattal, mintaadó következetességgel sáfárkodott talentumaival. Szellemi kilátót épített. Megélte az Arany János-i „*független* nyugalmat / Melyben a dal megfogánhat.” (Pápai Páriz Ferenc a *Pax corporis* és *Pax animae* lapjain nemcsak a testre gondol, hanem a lélekre is, az egészség igazi fundamentumának „a lélek csendességét” tartja.) Szent Pál-i értelemben Gárdonyi elérte azt a lélekállapotot, hogy „Krisztus lakják szívetekben a hit által, a szeretetben meggyökerezve és megalapozva” (Pál Ef. 3,17)

Gárdonyi számára a *Biblia* „a könyvek könyve / (...) Isten szíve dobog benne.” Az *Újszövetség. opus magnum*. Azt kérte: „koporsómban is az legyen a szívemen.” Nem félt a haláltól, amint írja: „*egy ajtó bezárul itt lenn a földön, s egy ajtó kinyílik ott fenn az égen.*” Koporsóját érseke szentelte be. Eger írócsillaga az egri vár megszentelt földjében, az erődtítmény észak-keleti csúcsában lévő Bebek-bátyán lelt örök nyugalmat. Kosztolányi a *Nyugat* nevében búcsúztatta, a koporsóját is vitte. Tordai Ányos szerint: „Mi egriek följebb nem vihettük. De a jó Isten, hisszük, még magasabbra vitte.”

Gárdonyihoz írói hőstípusai közül a szívéhez közel állt a *szent* és a *hős*, távol pedig a *szörnyeteg*-típusa. Ifjúkorának bálványa Cervantes és címadó hőse, a szélmalom-harcot vívó, elmés, nemes Don Quijote. (A világ, az újkori irodalom egyik leghíresebb regénye.) Gárdonyi egri kertjében Petőfi- és Bem-szobor, Dante-dombormű, íróasztalán pedig Shakespeare-mellszobor állt.

Gárdonyi *Pokol*-tolmácsolásának, olasz elismerése volt a jutalma: az író-műfordítót a Milánói Tudományos Akadémia tagjává választották. A *Divina Commedia* számos magyar fordítása, köztük Gárdonyi értelmezésének számos izgalmas és tanulságos aranymorzsája vár még felfedezésre: megörökítésre.

Tények, nemcsak érdekességek, tanulságok: Shakespeare-t szinte csak Nagy-Britániában tanítják, Dantét főképpen csak Olaszországban, Goethét csupán Németország egyes tagállamaiban... A Dante-kultusz művelésében elől jár az olasz *Accademia della*

Crusca, a világ legrégebbi, 1583-ban alapított akadémiaja, az olasz nyelv, nyelvészet és filológia tudósainak firenzei székhelyű kutatóintézete, a nyelv tisztaságának őrhelye. (A *crusca* jelentése *korpa*, amely elválk a búzától.) A *Crusca* Mottója Petrarca egyik sora: „Il più bel fior ne coglie” – ’Összegyűjti a legszebb virágot’. A *Crusca* kezdeményezésére az olasz kormány március 25-ét *Dante napnak*, *Dantedűnek* nevezte el. Az indoklás: Dante 1300 húsvétját megelőző napon, március 25-én, péntek éjjel kezdte túlvilági útját. Eztán minden évben, minden olasz egyetemen és iskolában lesznek Dante-megemlékezések.

Kéky Lajos Gárdonyi és a világirodalom kapcsolatára világít rá *Gárdonyi könyvtára* című tanulmányában (Magyar Bibliofil Szemle, 1925. 148-151), amelyet Sík Sándor is idéz *Gárdonyi, Ady és Prohászka* című könyvében: (Magyar Bibliofil Szemle, 1926. 148-151) „Könyvespolcain enciklopédikus tarkaságban sorakoztak: vagy hatezer kötet. Magyar irodalom, Bornemissza Pétertől és Pázmánytól Jókaiig és Mikszáthig; külföldi klasszikusok, többféle Shakespeare-kiadástól és a 75 kötetes gothai Voltaire-től Daudet-ig és Maupassant-ig, Tolsztojig, Dosztojevszkijig és Gorkijig; a magyar népköltésnek csaknem minden gyűjteménye; nyelvemléktár és tájszótár; magyar és külföldi irodalomtörténeti munkák; teológia és bölcsélet; (klasszikusok és népszerű művek); természettudományi munkák; lexikonok, nyelvtanok, szótárak; buddhista káté; dramaturgiai, zenei és festészeti művek, temérdek kotta és jegyzet és mindenekfölött a Biblia, hétféle nyelven, nyolc magyar kiadásban.” Varga Zita, egri könyvtáros, *Gárdonyi Géza könyvtára* című tanulmányában bizonyítja (Eger, Bródy Sándor Megyei és Városi Könyvtár, 2000) az *Egri csillagok* írója tág érdeklődésű, végtelen tudásvágyú, nagyon olvasott, nagyműveltségű író volt. A hajdan tízezer kötetesre becsült munkakönyvtára tudatos gyűjtés eredménye. Mára 4903 kötet maradt, 48 tárgykörben 32 nyelven jelzi az író műveltségének sokoldalúságát.

VIII.

A XX. században sorjáznak költészetünk földet és eget összekötő, ragyogó anyaképe-versei. Ady *Az anyám és én* című versében megújítja líránk hagyományát, megörökíti a szerelmi beteljesülés pillanatát: „Sötét haja szikrákat szórt, / Dió-szeme lángban égett, /

Csípője ringott, a büszke / Kreol-arca vakított. // Szeme, vágya, eper-ajka, / Szíve, csókja mindig könnyes. / Ilyen volt a legszebb asszony, / Az én fiatal anyám. // Csak azért volt ő olyan szép, / Hogy ő engem megteremjen...” Babits *Anyám nevére* című verse vallomás és jellemkép: „Hajnalka volt az édesanyám, / hajnalra születtem én. (...) Világa nem a nap vala, / csak a kölcsönfényű hold: / Hajnalka volt (...) – e hajnal alkonya volt.”

A „világ-árva” József Attila *Mama* című anyakép-verse alapműveltségünk szerves része: „most látom, milyen óriás ő – szürke haja lebben az égen, / kékítőt old az ég vizében. A „mosónő fia” munkától „szürke hajú” édesanyját Mária-kék szakrális dimenzióba emeli. A *Kései siratóban* „Lágy őszi tájból és sok kedves nőből” komponálja változatos anyaképét. A *Betlehemi királyok* a magyar népi betlehemezés élményszerűen hiteles megidézése. Tündéri búcsúpillanata: „Irul-pirul Mária, Mária, / boldogságos kis mama. / Hulló könnye záporán át / alig látja Jézuskáját. / A sok pásztor mind muzsikál. / Meg is kéne szoptatni már. / Kedves három királyok, / jóéjszakát kívánok!”

Illyés Gyula *Szekszárd felé* című, vonatos úti élményének tüneményes kismama-képe: „... Néz, néz a kis asszony, (...) termi csöndesként a / gyermeket. (...) Jár szemem a kedves / kis anyán / s azt gondolom: Itt megy / a hazám. Viszi, mit se tudva, / szakadék, / örvény fölött Árpád / örökét.”

Anyakép-verseink gazdagsága, változatossága csodálatos. Weöres Sándor *Mária-siralma* igazi *Mater dolorosa*, a *Hétfájdalmú Szűz* katartikus erejű mindenség-siratása. A *Salve regina* a Szűzanya virtuóz dicsérete: „A sors, a lét: belé fátylad egy csücske fér.” A *Mária mennybemenetele (Hetedik szimfónia)* a modern magyar líra egyik legszebb költeménye. Az *Anyámnak* fiúi hálaadás, sorstükör és önarckép: „Termő ékes ág, te, / jó anya, / életemnek első / asszonya.”

Kassák Lajos *Asszonyok dicsérete*: „Ó, egyetlen az asszonyok között, / kötözd be fájó sebeimet. / Szülőházánkban, e könnyáztatta földön, / szerelmedért / jó híredet költöm...” Juhász Ferenc anyaképe litániás imádság: „Anyám, Anyám, Édesanyám.

Mindörökké mosolyogj rám!” – „Én Magzatom, Édesanyám, Léte-újjászüelő Anyám, Édesanyám, én Magzatom. Én Halhatatlan Megváltóm.”

Radnóti Miklós tragikus anyakép-verse a *Huszonnyolc év*: az „ikret szüelő anyácska” megidézése, segítségül hívása: (...) Anyácska, véres áldozat, / a férfikorba nőttem én, / erősen tűz a nap, vakít, / lepke kezeddal ints felém, / hogy jól van így, hogy te tudod, / s hogy nem hiába élek én.”

„És szólt a férfi asszonyán át s a férfin át az asszony.” (Énekek éneke.) Vas István remekműve az *Óda a tegnapi asszonyokhoz*. „De szépek vagytok, tegnapi asszonyok! (...) Akikben az örök nőiség új hitté lelkesedett, (...) S a szépségből, a tegnapiból, nem tudom, mi maradt, / De felsugárzik titkosan, mint földalatti nap.”

Pilinszky János *A tenger* című anyasiratójában Ady Endre négyszeres „sírní” infinitívuszára négyszeri szóismétléssel reflektál: „Anyá, anyá. (...) Halálod hallom s hívlak én. / Irtóztató hétköznapiok. / Szegény, szegény, szegény, szegény.”

Nagy László *Himnusz minden időben* című költeménye az örök nőiség, asszonyiség, hitvesi, múzsai szerelem hatalmáról szóló dicsőítő ének. Benne tizenkétszer refrénként ismétlődik a kérés-könyörgés: „Gyönyörűm, te segíts engem! A fináléban pedig: „Gyönyörűm, ha segítsz engem!” A „versben bujdosó” „*ikon-arcú*” költeménye: az *Anyakép*. Lélekemelő erővel hat a befogadóra: „szüelőm és elhagyott földem / egy anyakép lett.” Sorstragédiák miatt foházkodik: „Értelem, te segíts nékem, / hordhassam dúlt anyaképe, / szolgálni győzzem.” (...) A finálé könyörgése: „Tudjam, hogy sohasem jár a / tisztesség csillaga árván, / s nem vész az idő homályán, / hanem világít, / s élünk alatta a képpel, / amit én éltetek vérrel / megszakadásig.”

Csoóri Sándor anyakép-víziója az *Anyám fekete rózsá*: „Anyámnak fáj a feje – / anyámnak fáj a semmi, / Anyám fekete rózsá / nem tud kiszínesedni. / Egy éjjel földre roskad, / megtört lesz majd, kicsi – / Bejön egy madár érte / s csőrében elviszi.” Kalász László a kedvesében anyját látó, ősi férfivágyat dalban fejezi ki: „Anyámnak kontya van /

kerek (...) csak akkor leszek kedvesed / ha kerek kontyod lesz neked / ha mint anyám: első jajomra / gyógyírt találsz minden bajomra.” Ratkó József *Zsoltár* című vallomása az anyák apoteózisa: „Az anyák halhatatlanok. / Csak testet, arcot, alakot / váltanak.”

Utassy József *Magyarország* c. költeményének nyitánya: „Világ Világa, / Szerelem Kápolna-virága, / Nekem / Édes Egyetlenem, / Hazám, / Te Drága!” A verszárás fohásza: „holnapi bizáncok / ellen, / hogy védd magad: / Szerelmem, / Szerelmem Kápolna-virága, / Nekem / Édes Egyetlenem, / Világ / Világa.” Nagy Gáspár „utazólevelének” búcsúsorai a hitét, ember- és anyaképét tükrözik: „Szerethetett engem az Isten / mert teremtményének / engem is elfogadott; / sárból-agyagból, apám s anyám álmaiból...”

Befejezésül József Attila, az „Isten kegyelméből való” költő, irodalmi köztudatból is hiányzó legszebb versét, hatsoros, égi-földi anyaképét idézem: „Édesanyám, egyetlen drága, / te szűzesség kinyílt virága, / önnön fájdalmad boldogsága, // Istent alkotok (szívem szenved), / hogy élhess, hogy teremtsen mennyet, / hogy jó legyek s utánad menjek.”

Konklúzió és rezolúció: az emberi végórán az *Istenem* és az *Édesanyám* a végszó.